

ФИЛОЛОГИЯ

УДК 112.2

ГІСТОРЫЯ РАЗВІЦЦЯ НЯМЕЦКАЙ ДЫЯЛЕКТАЛОГІІ

А.А. БОСАК

*Беларускі дзяржаўны эканамічны ўніверсітэт,
г. Мінск, Рэспубліка Беларусь, bosakalena@tut.by*

Навука аб мясцовых гаворках – дыялекталогія – узнікла і атрымала пашырэнне ў Еўропе як асобная галіна мовазнаўства ў канцы XIX – пачатку XX ст.ст. Але ў мовазнаўстве асобных народаў і дзяржаў яе фарміраванне і развіццё мае свае асаблівасці [1].

Нямецкая дыялекталагічная школа з'яўляецца адной з вядучых у Еўропе. Гісторыя нямецкай дыялекталогіі, на наш погляд, будзе цікавай як для беларускіх дыялектолагаў, так і для развіцця ўласна беларускай дыялекталогіі, больш «маладой» у параўнанні з нямецкай дыялекталогіяй. У якасці асноўных крыніц даследавання гісторыі нямецкай дыялекталогіі выкарыстаны працы В.М. Жырмунскага, А. Баха, Н.И. Філічавай, Т. Фрынгса (Th. Frings), J.A. Schmeller і F. Wrede [2–10].

Болей за сто восемдзесят гадоў прайшло з часу ўзнікнення германістыкі як навукі: у 1819 г. выйшаў першы том «Нямецкай граматыкі» Я. Грыма. Асноўнай мэтай выдання было адлюстраванне гісторыі нямецкай літаратурнай мовы, мовы паэтаў і пісьменнікаў; народныя гаворкі закрануты ў ёй у выглядзе выключэння.

Заснавальнікам нямецкай дыялекталогіі лічаць Ёгана Анрэаса Шмелера, баварца па паходжанню, які нарадзіўся ў тым жа годзе, што і Я. Грым. Шмелер яшчэ ў 1818 г., г.зн. да з'яўлення грываўскай граматыкі, прадставіў Мюнхенскай Акадэміі багатыя вынікі сваіх дыялекталагічных даследаванняў. Калі Грым за аснову браў нямецкую даўніну і спрабаваў сістэматызаваць мову старых рукапісаў і старадрукаў, то Шмелер карыстаўся сучаснай народнай мовай.

Абодва з розных бакоў падыходзілі да праблемы роднай мовы і такім чынам абодва ў роўнай ступені заклалі падмурак будучага нямецкага мовазнаўства.

Кніга Шмелера аб дыялектах Баварыі, якая выйшла ў 1821 г., насіла яшчэ ў асноўным статыстычны характар. Але ўжо першы вялікі раздзел («Вымаўленне») гэтай кнігі ўтрымліваў рэгіянальную фанетыку. Асабліва важна, што тут дастаткова дакладна праведзена адрозненне паміж гукамі і літарамі.

Яшчэ больш значным і працяглым быў уплыў баварскага слоўніка Шмелера (1827–1837 гг.). Прынятае ў ім размеркаванне слоў не па алфавіту, а па галосным караёвых складаў да гэтай пары застаецца кіруючым прынцыпам для Швейцарскага слоўніка. Такім чынам, Шмелеру да 1876 г. належыла вядучая роля ў даследаванні нямецкіх дыялектаў.

З сучаснікаў Шмелера можна адзначыць таксама даследаванні Вейнхольда пра Сілезію (1853 г.), Шлейхера пра Зоненберг (1858 г.), Рэгеля пра гаворку Рула (1868 г.), Шрэра пра Готшэ (1868–1870 гг.), Нергера пра Мекленбург (1869 г.) і інш.

З 1876 г. пачынаецца новая эпоха для ўсіх галін дыялекталогіі: лексікаграфіі, граматыкі, дыялектаграфіі. У 1876 г. былі распаўсюджаны першыя апытальныя лісты Швейцарскага слоўніка, а ў 1881 г. з'явіўся першы выпуск гэтага слоўніка. У далейшым да гэтай працы далучыліся даследчыкі з розных рэгіёнаў, дзе гучала нямецкая мова.

Пачатак новай эпохі паклала праца Вінтлера пра керэнцкі дыялект кантона Гларус (1876 г.). Нерухомая статыстыка гукаў у дадзенай працы пераўтварылася ў фанетыка-генетычную будову сістэматычнага характару. Вінтлер зыходзіў з асабістай артыкуляцыі, і гэтай строгай індывідуалізацыяй ён паказаў шлях і вызначыў характар усіх наступных граматык асобных дыялектаў.

Развіццё фанетыкі прывяло да дакладнага запісу асобных гукаў дыялекту, але пры гэтым ігнаравалася надзвычай важкая галіна – разгляд дыялекту з пункту гледжання яго геаграфічнага распаўсюджвання. Фанетычная дыялекталогія мела істотна вызначаны індывідуальна-лінгвістычны характар, яна грунтавалася на прыродазнаўча-навуковым апісальным метадазе, а не на гісторыі. Глуначэнне дадзенага метада патрэбна шукаць у аднабаковым накірунку агульнага параўнальнага мовазнаўства 70–80 гг. XIX ст., калі была вылучана тэорыя гукавых законаў, якія дзейнічалі без

выключэння. Аднак у 1876 г. Лескін паклаў пачатак сучаснай дыялектаграфіі, трэцяй галіне сучаснай дыялекталогіі. Толькі дыялектаграфія ўзнаўляе сацыяльна-лінгвістычны прынцып у мовазнаўстве.

У 1876 г. Венклер разаслаў анкеты спачатку ў населеныя пункты Рэйнскай вобласці, а затым прыкладна ў 40 тыс. населеных пунктаў усёй Германіі. Гэтыя анкеты далі матэрыял для лінгвістычнага атласа Германіі. Вядомыя 40 сказаў Венклера ўтрымлівалі цэлы шэраг прыкладаў на верхнянемецкае перасоўванне зычных, новаверхнянемецкую дыфтангізацыю і на мноства іншых адрозных прыкмет дыялектаў. Адказы былі перанесены на карты асобна для кожнага слова. І такім чынам атрымаліся геаграфічныя карты для ўсіх дыялектных варыянтаў слова *haus*, слоў *aus*, *braun* і г.д., слоў *wasser*, *besser*, *beissen* і г.д.

Правільнасць яго картаграфічнага адлюстравання была пацверджана на прыкладзе невялікага рэгіёна Г. Фішэрам. У сваім лінгвістычным атласе швабскага дыялекту (1895 г.) Г. Фішэр паказаў хісткасць дыялектных ліній. Аказалася, што не існуе абмежаванай вестфальскай ці швабскай дыялектнай вобласці.

Новы перыяд у дыялекталагічных даследаваннях пачаўся ў 1908 г. «Нарысамі ніжнерэйнскай дыялектаграфіі» Раміша. Аналагічныя даследаванні ў іншых нямецкіх рэгіёнах прывялі да падобных вынікаў. Паўсюды пацвердзіўся важны вывад, што большасць дыялектных межаў супадае з гісторыка-палітычнымі межамі позняга сярэднявечча ці пачатку новага часу. Гэтыя лініі XIV–XVIII ст.ст. захаваліся і да нашых дзён. У той жа час новаўтварэнні XIX ст. (напрыклад межы акруг і правінцый, калі яны не супадалі з больш старажытнымі межамі) мелі толькі нязначны ўплыў на накірунак сучасных моўных ліній.

Гісторыка-палітычная мікрагеаграфія апошніх пяці-шасці стагоддзяў стварыла абрысы сучасных дыялекталагічных карт. Гісторыя дадзенай мікрагеаграфіі была адзначана шматлікімі змяненнямі. Вынікам з'явілася новае змешванне насельніцтва па крыві і мове. Пытанне аб тым, чаму і пад уплывам якога фізіялагічнага ці фанетычнага фактара вымаўляюць у дадзеным геаграфічным пункце *ik* ці *ich*, *water* ці *wasser*, *hus* ці *haus*, адыходзяць на другі план перад тым, што *ich*, *wasser* ці *haus* вымаўляюць таму, што дадзены населены пункт уваходзіць ці ўваходзіў у склад той ці іншай дробнай тэрыторыі.

Такім чынам, у гэтым накіраваным на ўсход раёне формы *hus* будуць вымаўляцца цяпер *haus*: вынік заснаваны на імпарце, на пераможным раўнанні змешвання *hus* ці *haus*. Але гэтыя абставіны яшчэ не вызначаюць, што ў дадзеным раёне будуць вымаўляцца *aus* і *laut*. У залежнасці ад частаты ўжывання, ад важнасці паняццяў, ад больш моцнага ці слабoga націску ў сінтаксічнай сувязі асобныя словы на *u* развіваюцца ў аднолькавым накірунку хутчэй ці павольней. Так утвараюцца асобныя лініі, якія разыходзяцца і ўтвараюць болей шырокую ці болей вузкую памежную зону. Дадзеная зона паступова сціскаецца ў адзіную гукавую мяжу толькі пры далейшай нерухомасці палітычнай мяжы.

Аднак не заўсёды адбываецца так проста, як у гэтым прыкладзе: у большасці выпадкаў адносіны значна складаней. Новая канчатковая дыялектная форма не абавязкова грунтуецца на перамозе толькі адной з дзвюх форм, якія змагаюцца паміж сабой. Яна можа ўяўляць сабой гукавы кампраміс: у новым раёне дыфтангізацыі можа, у рэшце рэшт, атрымаць распаўсюджванне не *haus*, як на ўсходзе, а *hous*, *hos* і г.д., якія з'яўляюцца вынікам раўнання *hus* ці *haus*. Такія кампрамісныя ўтварэнні граюць усё большую ролю ў нашым разуменні дыялектаў.

Усходнесярэднянемецкае пачатковае *f-* на месцы літаратурнай формы *pf-* уяўляе кампраміс паміж *p-* і *pf-*, паколькі нямецкія каланісты Саксоніі і Сілезіі прыйшлі, з аднаго боку, са старых рэгіёнаў распаўсюджвання *p-*, з другога боку – з рэгіёнаў распаўсюджвання *pf-*. У штодзённай мове ніжнянемецкай і заходнесярэднянемецкай правінцый распаўсюджвання *p-* замест патрабуемай правіламі літаратурнай мовы *pf-* вымаўляецца *f-*.

Прыведзеныя прыклады паказваюць, што перакрываванне двух спосабаў артыкуляцыі гістарычна адзінага гукa можа прывесці да ўтварэння новай артыкуляцыі. Аднак перакрываюцца не толькі асобныя гукі, але і цэлыя формы слоў. Так, напрыклад, прыметнік *trocken* распаўсюджаны ў гэтай верхнянемецкай форме па ніжняму цячэнню р. Мозель. Аднак паўночней, пачынаючы з Эйфеля, магчыма знайсці іншыя ўтварэнні: *dreuch*, *drüch*, *drei* і г.д. (сяр.ням. *dröge*, *drüge* і г.д.): вельмі выразныя кантамінацыі гэтых двух розных утварэнняў мы сустракаем на сярэднім Мозелі, у Трырскай вобласці і па ніжняму цячэнню р. Саар, дзе гэты прыметнік мае форму *trecken*, г.зн. паўднёвае *trocken* з умлаутам гэтых болей паўночных форм.

З прыведзеных прыкладаў выцякае, што паўсюдна адбываецца адзін і той жа працэс развіцця: моўнае змешванне і выраўноўванне. Ён выступае больш выразна, чым бліжэй да нас па часу. Гэты працэс ляжыць у аснове ўтварэння дыялектаў на нованямецкім усходзе, за рэкамі Заале і Эльба, дзе магчыма гістарычна, а ў шэрагу выпадкаў і дакументальна, прасачыць нямецкую каланізацыю з

розных мясцовасцей і дыялектных раёнаў захаду ў канцы сярэднявечча і ў больш познія часы. Зваротныя спробы прасачыць на аснове асаблівасцей сілезкага ці прускага дыялекту старую заходнюю радзіму першых пасяленцаў у большасці выпадкаў аказалася немагчыма: моўнае змешванне стварыла ў большасці выпадкаў новыя факты, у якіх немагчыма ўжо адрозніць старыя састаўныя элементы. Розныя адценні змяшаліся і далі новыя своеасаблівы колер.

Тэмп такіх моўных працэсаў прасачыць вельмі цяжка: ён бывае розны ў залежнасці ад мясцовасці і ўмоў. Напрыклад, даследаванні дыялектаў маладых калоній (пфальцкая паблізу Клеве ці швабская паблізу Кульмскага возера) сведчаць аб параўнальна хуткім развіцці: абодвум толькі паўтара стагоддзя, а між тым першапачатковая дыялектная стракатасць атрымала ў сучасны час поўную ўніфікацыю.

Велізарнае ўзнаўляемае заходнегерманскае адзінства звычайна дзеляць на англа-фрызкую ці інгвеонскую групу з аднаго боку, і нямецкую – з другога боку. Нямецкую групу, у сваю чаргу, дзеляць на дзве – вернемямецкую на поўдні і ніжнемямецкую на поўначы. Аднак верхнемяецкі і ніжнемяецкі дыялекты не заўсёды абапіраюцца на агульную пранямецкую аснову. Лексіка і фанетыка часцей гавораць пра тое, што мова паўночнай Германіі была некалі бліжэй да мовы фрызаў і англа-саксаў, чым да мовы сярэдняй і паўднёвай Германіі.

Да інгвелонскага дыялекту адносілася, акрамя Англіі і Фрысланды, уся паўночная Германія. Сувязі паміж гэтымі рэгіёнамі былі трывалымі да часоў Карла Вялікага. Яго палітыка зламала бар'ер паміж інгвеонамі і немцамі, і ён далучыў паўночнасаксонскія землі да франкскага каралеўства, а тым самым да пазнейшай Германіі. Без гэтых з'яў паўночная Германія магла б у моўных адносінах развівацца самастойна, як, напрыклад, Галандыя ў выніку палітычнага абасаблення. Але з пакарэннем старажытных саксаў і іх палітычным далучэннем да Германскай імперыі пачаўся магутны моўны абмен: ужо болей тысячы гадоў нямецкія моўныя хвалі бесперапынна захінаюць інгвеонскую падглебу паўночнанямецкай моўнай вобласці, якая ўсё болей губляе сваю першапачатковую разнастайнасць.

Аднак моўны абмен з поўднем Германіі, які пачаўся ў VIII ст., занёс не толькі нямецкія моўныя хвалі на поўнач, але і інгвеонскія на поўдзень. У сувязі з гэтым патрэбна разглядаць сярэднемяецкія дыялекты якраз з гэтага пункту погляду. Адсутнасць у Цюрынгіі новаверхнемяецкай дыфтангізацыі, адсутнасць там канечнага *-r* у аднаскладаных займенніках тыпу «*der*», «*mir*», «*dir*», «*wir*» і многія другія з'явы аказваюцца геаграфічным працягам ніжнемяецкай поўначы. Рэлікты перастаноўкі *-r* у гесенскім *bernen*<*brennen*, *born*<*brunn* і г.д. сведчаць аб старых элементах інгвеонскага і г.д.

Перасоўванне зычных у нямецкіх дыялектах звязана таксама з гэтым. Верхнемяецкае перасоўванне (найбольшая прыкмета паўднёвых дыялектаў) мела месца толькі ў гістарычных перыяд. Гэты значыць, што яно з'яўляецца адносна позняй прыкметай, а не спрадвечнай розніцай паміж паўночнанямецкім і паўднёванямецкім.

Перасоўванне зычных найбольш распаўсюджана ў такіх мясцовасцях, дзе было моцнае змешванне германскіх і негерманскіх моў. Германцы прыйшлі не на пустую землю: у адносінах да мовы ім прыходзілася як-небудзь прытасоўвацца да мясцовага насельніцтва. Значыць, вернемяецкае перасоўванне зычных – гэта прадукт выраўноўвання паміж познім германскім і больш старажытным негерманскім кансанантызмам. Незалежна ад таго, ці было карэннае насельніцтва кельцкім, раманскім ці этруска-рэцкім. Таксама і старажытныя саксы на поўначы прыйшлі калісьці з усходу і таксама засталі карэннае насельніцтва. Аднак на поўначы германская мова з улікам колькаснай перавагі германцаў узяла ўверх і паглынула мову карэннага насельніцтва; на поўдні справа скончылася кампрамісам. Тлумачэнне вернемяецкага перасоўвання зычных атрымана з гісторыі і грунтуецца на гістарычнай геаграфіі рэгіёнаў яго распаўсюджвання. Гэтае тлумачэнне абапіраецца не на абстрактную тэорыю, а на вывады, аналагічныя навішым працэсам, якія магчыма вызначыць у сучаснай дыялекталогіі.

ВЫВАДЫ

Гісторыю нямецкай дыялекталогіі магчыма раздзяліць на тры эпохі:
– першая – статыстычная, якая пачынаецца са Шмелера болей ста васьмідзесяці гадоў таму;
– другая – фанетычная, з 1876 г., якая ў асобе Вінтлера вядзе да антрапалагічнага, арыентаванага на прыродазнаўча-навуковыя ўзоры, апісанні;

– трэцяя – эпоха дыялектаграфіі XX ст., якая імкнецца да палітычнага і палітыка-геаграфічнага тлумачэння.

Дадзеныя тры эпохі знаходзяцца ў бесперапыннай сувязі паміж сабой: адна паступова становілася падмуркам для другой; кожная эпоха дапаўняла і развівала іншыя, што, у рэшце рэшт, і забяспечыла паспяховае гістарычнае развіццё нямецкай дыялекталогіі.

ЛІТАРАТУРА

1. Крывіцкі, А.А. Дыялекталогія беларускай мовы / А.А. Крывіцкі. – Мінск: Вышэйшая школа, 2003. – 294 с.
2. Бах, А. История немецкого языка / А. Бах. – М., 2005. – 344 с.
3. Жирмунский, В.М. Немецкая диалектология / В.М. Жирмунский. – Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1956. – 258 с.
4. Жирмунский, В.М. История немецкого языка / В.М. Жирмунский. – М., 1965. – 312 с.
5. Филичева, Н.И. Диалектология современного немецкого языка / Н.И. Филичева. – М., 1983. – 427 с.
6. Филичева, Н.И. История немецкого языка / Н.И. Филичева. – М., 2003. – 304 с.
7. Фрингс, Т. Немецкое языкознание и немецкая диалектология / Т. Фрингс // Немецкая диалектография. – М., 1955. – С. 42–54.
8. Frings, Th. Sprache und Geschichte (in 4 Bd.) / Th. Frings. – Halle, 1956.
9. Schmeller J.A. Bayerisches Wörterbuch mit urkundlichen Belegen / J.A. Schmeller. – Т.Т. 1-2. Ausgabe 3, Leipzig, 1940.
10. Wrede, F. Zur Entwicklungsgeschichte der deutschen Mundartenforschung / F. Wrede // Zeitschrift für deutsche Mundarten, Nr. 3-4, 1919.

THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF GERMAN DIALECTOLOGY

A.A. BOSAK

Summary

German dialectological school is the one leading in Europe.

There are three periods in the history of German dialectology: statistical, phonetic and the period of dialectography.

All the three periods are in continuous interaction. Each period has been the base for the next one. All of them have supplemented and developed one another which have further provided the successful historical development of German dialectology.

Паступіў у рэдакцыю 18 жніўня 2009 г.